

TEFSİR USÛLÜNDE NAZİM GELENEĞİ: ZEMZEMÎ VE “MANZUMETUN Fİ’T-Tefsîr” ADLI MANZÛM ESERİ

Mehmet Nurullah AKTAŞ^(*)

Öz

Bu makalede müfessir Abdulaẓîz ez-Zemzemî'nin (ö. 976/1568) ilmî kişiliğinin yanı sıra tefsîr usûlü alanında kaleme almış olduğu “Manzumetun fi't-Tefsîr” adlı manzumesi ele alınmıştır. Zemzemî müfessir vasfının yanı sıra edebî kişiliği ile de tanınmış ve birçok ilim dalında eser vermiştir. Zemzemî, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) en-Nukâye adlı tefsîr usûlü ile ilgili metni esas almıştır. Bu manzume, tefsîr usûlü ile ilgili temel bilgiler içermekte olup ezberlenmesi kolay ve sade bir dille yazılmıştır. 158 beyitten müteşekkil manzume, tefsîr usulünde nazım geleneğinin önemli bir örneğidir. Özellikle Arabistan'da ve Uzakdoğu ülkelerinde yaygın olarak okutulan manzume üzerine birçok şerh ve haşiye yazılmıştır. Ayrıca manzume ile ilgili sosyal medyada sesli ve görüntülü olarak yayınlanan şerh ve haşiyeler de mevcuttur. Bu da, manzumenin geniş ilim halkaları nezdinde kabul gördüğünü göstermesi bakımından kayda değerdir.

Anahtar Kelime: Zemzemî, Usûlu't-Tefsîr, Manzûme, Nazım Geleneği, en-Nukâye.

Poetical Tradition in Usul al-Tafsîr: Zamzami and “Manzumetun fi't-Tefsîr” Called Poetic Work

Abstract

In this article, alongside to his scientific personality mufassir Abdulaẓîz az-Zamzamî (d. 976/1568) penned "Manzumetun fi't-tefsîr" in the field of usul al-tafsîr. Abdulaẓîz az-Zamzamî gave a lot of works in many branches of science along with his interpreter personality and he has been known for his literary personality. Zamzamî has based on the the text of usul al-tafsîr called 'an-Nukâya' which was written by Suyûtî (d. 911/1505). This manzumah, consists of basic information about usul al-tafsîr and it was written in easy memorization and plain language. The manzumah consisting of 158 verses, is an important example of the method of usul al-tafsîr. Many şarh and hashiya have been written on the manzumah which is commonly taught especially in Arabia and Far East countries. Along with, there are also şarh and hashiya which are published as videos and audios about the manzumah on the social media. This means that the manzumah is notable because it shows that the accepted wisdom has admitted in the eyes of wide scientific rings.

Keywords: Zamzamî, Usûl al-Tefsîr, Manzûma, Poetical Tradition, an-Nukâya.

^{*)} Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsîr Ana Bilim Dalı
(e-posta: m.nurullahaktas@hotmail.com)

Giriş

Hız. Peygamber, sahabe ve tabiûn ile başlayan tefsirdeki sözlü nakil geleneği tedvîn dönemi ile birlikte eserler verilerek sürdürüldü. Tefsir ilminin usûlünü teşkil eden Tefsîr Usûlü sahasında da ciddi çalışmalar yapıldı. Bu çalışmalardan biri de tefsir usulünü şiirleştiren yani nazma döken çalışmalardır. Sözlükte “dizmek, ipe inci dizmek” anlamına gelen *nazım* kelimesi “genellikle şiir ve şiir telifi için kullanılırsa da his ve hayal boyutu olmayıp yalnız vezin ve kafiye unsurlarını taşıyan didaktik şiir türü”¹ demektir. *Nesir* ise, “dağıtmak, saçmak, sözü çoğaltmak, nazım dışında düzenlenmiş söz” anlamında nazımın karşıtı olarak ifade edilmektedir.² Buna göre nazımda mücevher taneleri konumundaki kelimeler belirli kural ve ölçülere göre ipe dizilmiş bir gerdanlığı andırmaktadır.³

Tefsîr usûlü ile ilgili mensûr metinler ekseriyeti teşkil etmekle beraber manzum metinler de yazılmıştır. Bunlardan bir kısmı belirli bir metni nazma dönüştürme şeklindeki geri kalanı belli bir metni esas almaksızın müstakil yazılan manzum eserlerdir.⁴ Makalemizin konusu olan Zemzemî'nin (ö. 976/1568) manzumesi de, belirli bir metni manzumeye dönüştürme çalışmalarından birisi olup Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *en-Nukâye* isimli metnini esas almıştır.⁵

İslâmî İlimlerde Nazım Geleneği

İslâmî ilimler tarihinde ilmî eserleri nazım şeklinde yazmak öteden beri devam eden bir gelenektir. Biz de Zemzemî'nin ilgili manzumesini ele almadan evvel, örnek kabilinde farklı ilim dallarında yazılmış nazımların birer örneği ile yetineceğiz.

- a. Hadis alanında Ömer Tâhâ b. Muhammed b. Fettûh el-Beykunî (ö. 1080/1669) tarafından kaleme alınan *Metnu'l-Beykuniyye*: Bu çalışma hadis usulüne dair otuz dört beyitten ibaret küçük bir risâle olup sade bir dil ve akıcı bir üslûba sahiptir. Ezberlenebilmesi kolay olan bu manzume, sahasında şöhret bulmuştur.⁶
- b. Fıkıh ile ilgili Necmuddin en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) nazmettiği *el-Manzûmetün-Nesefiyye*: Bu kitap, İslâm hukuk tarihinde manzum fıkıh kitabı yazma geleneğinin muhtemelen ilk örneğini teşkil eder. Bu eser aynı zamanda Hanefî mezhebine ait ilk hilâf çalışmalarından biridir.⁷

1) Durmuş, İsmail, “Şiir”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XXXIX, s. 144.

2) Durmuş, İsmail, “Nesir”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XXXIII, s. 6.

3) Durmuş, *Nesir*, C. XXXIII, s. 6.

4) Bulut, Ali, “*Mansûr et-Tabelâvî, Hayatı, Eserleri Ve “Nazmü'l-İstiâre” Adlı Manzûmesi,*” *İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası*, S. 23 (2013-2), s. 24.

5) Bkz. Zemzemî, 5. beyit.

6) Koçkuzu, Ali Osman, “*el-Beykuniyye*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. VI, s. 68.

7) Koca, Ferhat, “*el-Manzûmetün-Nesefiyye*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XXVIII, s. 34.

- c. Tefsîr ilmi ile ilgili Abdulazîz ez-Zemzemî'nin yazdığı *Manzumetun fi't-tefsîr*: Bu çalışma, makalemizin mevzunu teşkil ettiğinden genişçe değerlendirilecektir.
- d. Siyer alanında Seyyid İbrâhîm Hanîf (ö. 1217/1802) tarafından kaleme alınan *Siyer-i Nebî* adlı eseri: Bu manzume, *Siyer-i Mekkî* ve *Siyer-i Medenî* olmak üzere iki ciltten oluşan siyer çalışmasıdır.⁸
- e. Nahiv ilminde Muhammed b. Abdullah b. Mâlik et-Tâî el-Endulusî'nin (ö. 672/1274) *Elfiyyetu İbn Mâlik* adlı elfiyyesi: Bu eser, nahiv ilmine dair bin beyitten oluşan manzumedir.⁹ Suyûtî'nin *el-Behcetü'l-merdiyye* adıyla *Elfiyyetu İbn Mâlik*'e yazdığı şerh olup şark medreselerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır.¹⁰
- f. Arap Dili ve Edebiyatı ile ilgili Ebu's-Sa'd Zeyneddîn Mansûr b. Ebu'n-Nasr b. Muhammed et-Tabelâvî (ö. 1014/1606)'nin *Nazmu'l-İsti'âre*: Manzûme, 53 beyitten oluşmakta olup istiâre ve kısımlarını ele almaktadır.¹¹

İslâmî ilimler alanında yazılmış manzûm eserler ile ilgili genel bilgiler verdikten sonra Zemzemî'nin hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri ele alınacak, ardından *Manzumetun fi't-tefsîr* adlı manzumesinin metni, araştırmacıların dikkatine sunulduktan sonra nazmın değerlendirilmesi yapılacaktır.

A. Zemzemî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri

1. Hayatı

Tam ismi, İzzuddîn b. 'Alî b. Abdulazîz b. Abdusselâm b. Mûsâ b. Ebûbekir b. Ekber b. 'Alî b. Ahmed b. 'Alî b. Muhammed b. Dâvûd el-Beydâvî'dir.¹² Abdulazîz ez-Zemzemî olarak tanınan Zemzemî, aslen Şirâzlı olup Mekke'de 900/1495 yılında doğmuştur. Büyük dedesi Alî b. Muhammed, Mekke'ye 730/1330 yılında ayak bastığında Zemzem kuyusu hizmetinde bulunmuştur. Bundan dolayı zemzem kuyusuna yaptığı hizmetleri sebebiyle ez-Zemzemî nispetiyle meşhur olmuştur.¹³

8) Özcan, Nurgül, “Seyyid İbrâhîm Hanîf'in “Siyer-i Nebî”si”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 23, Mayıs 2011, s. 175.

9) Turan, Abdülbaki, “el-Elfiyye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XI, S. 28; İbn Mâlik Muhammed b. Abdullah el-Endulusî, *Elfiyyetu İbn Mâlik*, Muessetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 2. Tab', Beyrût, 1414/1993.

10) Çiçek, Halil, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, Beyan Yay., İstanbul, 2009, s. 57.

11) Bulut, “Mansûr et-Tabelâvî, Hayatı, Eserleri ve “Nazmü'l-İsti'âre” Adlı Manzûmesi”, S. 23, 2013-2, s. 34.

12) 'Alevî b. Abbâs b. Abdulazîz el-Mâlikî, *Feydu'l-Habîr ve Hulâsetu't-Takrîr*, 2. Baskı, Matba'tu'l-Cedîde, yy., 1380/1960; ez-Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm Dâru'l-'ilmi'l-melâyîn*, Beyrût, 2002, C. 4, s. 23 (*el-A'lâm*)

13) ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, C. 4, s. 23.

Abdulazîz ez-Zemzemî, Mekke’de 976/1568 yılında vefat etmiştir.¹⁴

2. İlmî Kişiliği

Abdulazîz ez-Zemzemî, Mekke’de önde gelen âlimlerin yanında eğitimini tamamlamıştır. Tefsir, lügat ve edebiyat gibi alanlarda kendisini yetiştirmiştir. Şâfiî mezhebine mensup bir fakihdir.¹⁵ Edebi kişiliği ile meşhur olan Zemzemî, “Mekke’deki âlimlerin reîsi” manasına gelen Abdulazîz er-Re’îs ez-Zemzemî şeklinde de tanınmıştır. Tedrisâtını tamamladıktan sonra müderrislik görevine getirilen Zemzemî,¹⁶ Haremeyn âlimi ve Hicaz müftüsü olarak da görev yapmıştır.¹⁷ Abdulazîz ez-Zemzemî, 942/1536 yılında hac farızasını ifa etmek üzere Mekke’ye gelen Şâfiî fakihî İbn Ziyâd el-Gaysî (ö. 975/1568) ile ilmî müzâkerelerde bulunmuştur.¹⁸

Zemzemî, 940/1534 yılında Mekke’de, Harem-i Şerif’te ders ve fetva veren İbn Hacer el-Heytemî’den¹⁹ (ö. 974/1567) ders almıştır. Zemzemî’nin meşhûr talebeleri arasında şair Abdülkâdir b. Muhammed Taberî (ö. 1033/1624)²⁰ ile Yemenli âlim ve tarihçi Ebû Alevî Cemâlüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Ahmed eş-Şillî²¹ (ö. 1093/1682) yer almıştır.

3. Eserleri:

Abdulazîz ez-Zemzemî, manzûm eserler kaleme aldığı gibi mensûr şeklinde eserler de vermiştir. Farklı ilim alanlarında çalışmaları bulunan Zemzemî’nin eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- a. *Manzumetun fi’t-tefsîr* (منظومة في التفسير): Tefsir ile ilgili manzûm bir eser olup makalemizin mihverini oluşturmaktadır.
- b. *Şarhu Makâmâtî’l-Harîrî* (شرح مقامات الحريري): Arap dili ve edebiyatı alanında yazılmış bir şerhtir.
- c. *Tenbîhu Zevî’l-Himem ‘alâ meâhizi Ebi’t-Tayyib mine’s-şi’ri ve’l-hikem.* (تنبيه ذوي الهمم على مأخذ أبي الطيب من الشعر والحكم): Arap dili ve edebiyatı alanında yazılmış bir kitaptır.

14) İbnu’l-‘İmâd, Ebû’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtu’z-Zehab fi ahbâri men zehab*, thk: Mahmud el-Arnâvût, Dâr İbn Kesîr, Beyrût, 1414/1993, C.10, s. 558; *en-Nûru’s-sâfir ‘an ahbâri’l-karnî’l-âşir*, s. 427.

15) ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, C. 4, s. 23.

16) ‘Alevî *Feydu’l-Habîr*, Mukaddime kısmı, hâ (ح) sayfası.

17) Acar, Halil İbrahim, “*İbn Ziyâd el-Gaysî*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C.XX, s. 467.

18) Acar, “*İbn Ziyâd el-Gaysî*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XX, s. 467.

19) Kallek, Cengiz, “*İbn Hacer el-Heytemî*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XIX, s. 532.

20) Yıldız, Musa, “*Abdülkâdir b. Muhammed et-Taberî*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XXXIX, s. 312.

21) Bilge, Mustafa “L., Şillî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C.XXXIX, s. 312.

- d. *Müfessir Ebu’s-Suûd Efendi’nin* (ö. 982/1574) *el-Kasîdetü’l-mîmiyye üzerine yazdığı nazîre*: Edebiyat alanında meşhur olan ve doksan küsur beyitten oluşan *el-Kasîdetü’l-mîmiyye* adlı çalışmaya nazîre yazmıştır.²²
- e. *Hemziyye*: Hz. Peygamber’i methetmek üzere kaleme aldığı bir eserdir.²³
- f. *Fethu’l-mübîn fî medhi şefî’l-müznibîn*: Hz. Peygamber’i methetmek üzere yazılan bir eserdir.²⁴
- g. *Kitâbu Feydu’l-Cûd ‘alâ hadisi şeyyebetnî Hûd* (كتاب فيض الجود على حديث شيبتي هود): Hadis şerhi alanında yazılmış bir eserdir.
- h. *Kitabun fi’l-Fetâvâ*, (كتاب في الفتاوى): Şâfi mezhebine ait fetvaları içeren bir eserdir.

B. Manzumetun f’t-tefsîr

Manzumetun fi’l-tefsîr adlı manzume, *Manzumetu’z-Zemzemî* olarak da bilinmektedir. Bahr-i recez²⁵ ile nazmedilen bu eser,²⁶ 158 beyitten oluşmaktadır.

1. Manzume Metni

Zemzemî’nin yazdığı manzume metni, Seyyid ‘Alevî b. Abbâs b. Abdulazîz b. Muhammed el-Mâlikî’nin kaleme aldığı *Feydu’l-Habîr ve Hulûsetu’t-Takrîr* isimli haşiyesi esas alınarak aşağıda geldiği şekliyle oluşturulmuştur.²⁷

منظومة الزمزمي في أصول التفسير

1- تَبَارَكَ الْمُنَزَّلُ لِلْفِرْقَانِ	عَلَى النَّبِيِّ عَطِرِ الْأَرْدَانِ
2- مُحَمَّدٌ عَلَيْهِ صَلَّى اللَّهُ	مَعَ سَلَامٍ دَائِمًا يَعْشَاهُ
3- وَاللَّهِ وَصَحْبِهِ ، وَبَعْدُ .	فَهَذِهِ مِثْلُ الْجَمَانِ عِقْدُ
4- ضَمَّنْتُهَا عِلْمًا هُوَ التَّفْسِيرُ	بِدَايَةٌ لِمَنْ بِهِ يَجِيرُ
5- أَفَرَدْتُهَا نَظْمًا مِنَ النَّقَايَةِ	مُهَدَّبًا نِظَامَهَا فِي غَايَةِ

22) Akgündüz, Ahmet, “Ebüssuûd Efendi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. X, s. 371.

23) Durmuş, İsmail, “Muhammed”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XXX, s. 453.

24) Durmuş, “Muhammed”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XXX, s. 453.

25) *Bahr-i recez*: Arûz sisteminde vezin adı olup çeşitli şekilleri bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, “Recez”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XXXIV, s. 509.

26) Kâtib Çelebî, *Kefzu’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, Dâr İhyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, C. II, s. 1970, Beyrût, trs.

27) ‘Alevî, *Feydu’l-Habîr*, ss. 4-170.

6- وَاللَّهُ أَسْتَهْدِي وَأَسْتَعِينُ لِأَنَّهُ الْهَادِي وَمَنْ يُعِينُ

حَدِّ عِلْمِ التَّفْسِيرِ

- 7- عِلْمٌ بِهِ يُبْحَثُ عَنْ أَحْوَالِ كِتَابِنَا مِنْ جِهَةِ الْإِنزَالِ
 8- وَنَحْوِهِ ، بِالْخَمْسِ وَالْخَمْسِينَ قَدْ حُصِرَتْ أَنْوَاعُهُ بِقَيْنَا
 9- وَقَدْ حَوَّنُهُ سِنَّةٌ عُفُودُ وَبَعْدَهَا خَاتِمَةٌ تُعَوِّدُ
 10- وَقَبْلَهَا لَا بُدَّ مِنْ مُقَدِّمَةٍ بِبَعْضِ مَا خُصِّصَ فِيهِ مُعَلِّمَةٌ

مقدمة

- 11- فَذَلِكَ مَا عَلَى مُحَمَّدٍ نَزَلَ وَمِنْهُ الْإِعْجَازُ بِسُورَةٍ حَصَلَ
 12- وَالسُّورَةُ الطَّائِفَةُ الْمُتَرَجِّمَةُ ثَلَاثُ آيٍ لِأَقْلَاهَا سِمَةٌ
 13- وَالآيَةُ الطَّائِفَةُ الْمَفْصُولَةُ مِنْ كَلِمَاتٍ مِنْهُ ، وَالْمَفْصُولَةُ
 14- مِنْهُ عَلَى الْقَوْلِ لَهُ كَ«تَبَّتْ» وَالْفَاضِلُ الَّذِي مِنْهُ فِيهِ أَنْتَ
 15- بِغَيْرِ لَفْظِ الْعَرَبِيِّ تَحْرُمُ قِرَاءَةٌ وَأَنْ بِهِ يُتَرَجَّمُ
 16- كَذَلِكَ بِالْمَعْنَى ، وَأَنْ يُفَسَّرَا بِالرَّأْيِ لَا تَأْوِيلُهُ فَحَرَّرَا

العقد الأول : ما يرجع إلى النُّزُولِ زَمَانًا وَمَكَانًا

وهو اثنا عشر نوعاً

النُّوعُ الْأَوَّلُ وَالثَّانِي : الْمَكِّيُّ وَالْمَدَنِيُّ

- 17- مَكِّيُّهُ مَا قَبْلَ هِجْرَةِ نَزَلَ وَالْمَدَنِيُّ مَا بَعْدَهَا ، وَإِنْ نَسَلُ
 18- فَالْمَدَنِيُّ أَوْلْنَا الْفُرْآنَ مَعَ أَخْبَرْتِيهِ ، وَكَذَا الْحَجُّ تَبَعُ
 19- مَائِدَةٌ ، مَعَ مَا تَلَّتْ ، أَنْفَالُ بَرَاءَةٌ ، وَالرَّعْدُ ، وَالْقِتَالُ
 20- وَتَالِيَاهَا ، وَالْحَدِيدُ ، النَّصْرُ قِيَامَةٌ ، زُلْزَلَةٌ ، وَالْقَدْرُ
 21- وَالنُّورُ ، وَالْأَحْزَابُ ، وَالْمُجَادِلَةُ وَسَبْرٌ إِلَى التَّحْرِيمِ وَهِيَ دَاخِلَةٌ
 22- وَمَا عَدَا هَذَا هُوَ الْمَكِّيُّ عَلَى الَّذِي صَحَّ بِهِ الْمَرْوِيُّ

النَّوْعُ الثَّالِثُ والرَّابِعُ : الحَضْرِيُّ والسَّفَرِيُّ

- 23- والسَّفَرِيُّ كَأَيَّةِ النَّبِيِّمِ مَائِدَةٌ بَدَاتِ جَيْشٍ فَأَعْلَمَ
24- أَوْ هِيَ بِالْبَيْدَاءِ ، ثُمَّ الْفَتْحُ فِي كُرَاعِ الْعَمِيمِ يَا مَنْ يَفْتِنِي
25- وَبِمَنَى { اتَّقُوا } وَبَعْدُ { يَوْمًا } وَ { تَرْجَعُونَ } أَوَّلُ هَذَا الْخَتْمَا
26- وَيَوْمَ فَتَحِ { عَامَنَ الرَّسُولُ } لِأَخْرِ السُّورَةَ يَا سَلُولُ
27- وَيَوْمَ بَدَّرِ سُورَةَ الْأَنْفَالِ مَعَ { هَذَانِ خِصْمَانِ } وَمَا بَعْدُ تَبَعِ
28- إِلَى { الْحَمِيدِ } ، ثُمَّ { إِنْ عَاقَبْتُمْ } فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوِّبْتُمْ {
29- بِأُحْدٍ ، وَعَرَفَاتٍ رَسَمُوا } { الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ }
30- وَمَا ذَكَرْنَا هَا هُنَا الْبَيْسِيرِ وَالْحَضْرِيُّ وَقُوْعُهُ كَثِيرٌ

النَّوْعُ الْخَامِسُ وَالسَّادِسُ : اللَّيْلِيُّ وَالنَّهَارِيُّ

- 31- وَسُورَةُ الْفَتْحِ أَنْتَ فِي اللَّيْلِ وَأَيَّةُ الْقِتْلَةِ أَيِ { فَوَلِ }
32- وَقَوْلُهُ : { يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ } بَعْدُ { لِأَزْوَاجِكَ } وَالْخَتْمُ سَهْلٌ
33- أَعْنِي الَّتِي فِيهَا الْبِنَاتُ لَا الَّتِي خُصَّتْ بِهَا أَزْوَاجُهُ فَأَنْبِتِ
34- وَأَيَّةُ { الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ } أَيِ { خُلُقُوا } بِثُبُوبَةٍ يَقِينًا.
35- هَذِهِ بَعْضُ اللَّيْلِيِّ عَلَى أَنْ الْكَثِيرَ بِالنَّهَارِ نَزَلَا

النَّوْعُ السَّابِعُ وَالثَامِنُ : الصَّيْفِيُّ وَالشَّتَائِيُّ

- 36- صَيْفِيَّةٌ كَأَيَّةِ الْكَلَالَةِ وَالشَّتَائِيُّ كَالْعَشْرِ فِي عَائِشَةَ
النَّوْعُ التَّاسِعُ : الْفِرَاشِيُّ
37- كَأَيَّةِ الثَّلَاثَةِ الْمُقَدَّمَةِ فِي نَوْمِهِ فِي بَيْتِ أُمِّ سَلَمَةَ
38- يُلْحَقُهُ النَّازِلُ مِثْلُ الرَّؤْيَا لِكُونَ رُؤْيَا الْأَنْبِيَاءِ وَحَيَا
النَّوْعُ الْعَاشِرُ : أَسْبَابُ النَّزُولِ
39- وَصَنَّفَ الْأَيْمَةَ الْأَسْفَارَا فِيهِ فَيَمَّمُ نَحْوَهَا اسْتِنْفَسَارَا
40- مَا فِيهِ يُرْوَى عَنْ صَحَابِيٍّ رُفِعَ وَإِنْ بَغِيْرٍ سَنَدٍ فَمَنْقَطِعُ
41- أَوْ تَابِعِيٍّ فَمُرْسَلٌ ، وَصَحَّتْ أَشْيَا كَمَا لِإَفِكِهِمْ مِنْ قِصَّةِ

- 42- وَالسَّعْيِ وَالْحِجَابِ مِنْ آيَاتِ
النُّوعِ الْحَادِي عَشَرَ : أَوَّلُ مَا نَزَلَ
خَلَفَ الْمَقَامَ الْأَمْرُ بِالصَّلَاةِ
43- أَقْرَأُ عَلَى الْأَصْحَاحِ ، فَالْمُدْتَرُ
أَوَّلُهُ ، وَالْعَكْسُ قَوْمٌ يَكْتُرُ
44- أَوَّلُهُ التَّطْفِيفُ ، ثُمَّ الْبَقْرَةُ
وَقِيلَ بِالْعَكْسِ بِدَارِ الْهَجْرَةِ
النُّوعِ الثَّانِي عَشَرَ : آخِرُ مَا نَزَلَ
45- وَآيَةُ الْكَلَالَةِ الْأَخِيرَةُ
قِيلَ : الرَّبَا أَيْضًا ، وَقِيلَ : غَيْرَةُ

العقد الثاني : ما يرجع إلى السند

وهي ستة أنواع:

- النوع الأول ، والثاني ، والثالث : المتواتر ، والآحاد ، والشاذ
- 46- والسبعة القراء ما قد نقلوا
فمتواتر ، وليس يعمل
47- بغيره في الحكم ما لم يجر
مجرى التفسير ، والا فادر
48- قواين : ان عارضه المرفوع
قدمه ، ذا القول هو المسموع
49- والثاني : الآحاد كالثلاثة
تتبعها قراءة الصحابة
50- والثالث : الشاذ الذي لم يشتهر
مِمَّا قَرَأَهُ التَّابِعُونَ وَاسْتُظِرُّ
51- وَأَيْسَ يُقْرَأُ بِغَيْرِ الْأَوَّلِ
وَصِحَّةُ الْإِسْنَادِ شَرْطٌ يُنْجِلِي
52- لَهُ كَشَهْرَةَ الرَّجَالِ الضَّبِطِ
وَفَاقُ لَفْظِ الْعَرَبِيِّ وَالْخَطِّ
- النوع الرابع : قراءات النبي الواردة عنه:
- 53- وَعَقْدَ الْحَاكِمِ فِي الْمُسْتَدْرِكِ
بَابًا لَهَا ، حَيْثُ قَرَأَ بِمَلِكِ
54- كَذَا الصَّرَاطُ ، رُهْنٌ ، نُشَيْرٌ
كَذَاكَ لَا تَجْزِي بِنَا يَا مُحْرِرُ
55- أَيْضًا يَفْتَحُ يَاءً أَنْ يَغْلًا
وَالْعَيْنُ بِالْعَيْنِ بِرَفْعِ الْأَوَّلَى
56- دَرَسْتُ ، تَسْتَطِيعُ ، مِنْ أَنْفَسَكُمْ
بِفَتْحِ فَا مَعْنَاهُ مِنْ أَعْظَمِكُمْ
57- أَمَامَهُمْ قَبْلَ مَلِكِ صَالِحَةٍ
بَعْدَ سَفِينَةٍ وَهَذِي شَدَّتِ
58- سَكَرَى وَ مَا هُمْ بِسَكَرَى أَيْضًا
قُرَّاتُ أَعْيُنٍ لَجَمْعِ تُمَضَى
59- وَاتَّبَعْتُهُمْ بَعْدَ ذُرِّيَّتِهِمْ
رَفَارِفًا عَبَاقِرِي جَمْعُهُمْ

النوع الخامس والسادس :

الرواة والحفاظ من الصحابة والتابعين الذين اشتهروا بحفظ القرآن وإقراءه

- 60- عَلِيٌّ ، عُمَانُ ، أَبِي ، زَيْدٌ ولا بن مَسْعُودٍ بهذا سَعْدُ
61- كَذَا أَبُو زَيْدٍ ، أَبُو الدَّرْدَا كَذَا مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ ، وَأَخْذًا
62- عَنْهُمْ أَبُو هُرَيْرَةَ مَعَ ابْنِ عَبَّاسٍ ، ابْنِ سَائِبٍ ، وَ الْمَعْنِيِّ
63- بِدَيْنِ عَبْدِ اللَّهِ ثُمَّ مَنْ شَهْرٌ مِنْ تَابِعِيٍّ فَالَّذِي مِنْهُمْ ذُكِرَ
64- يَزِيدُ أَيُّ مَنْ أَبِي الْقَعْقَاعِ وَالْأَعْرَجُ بْنُ هُرْمَزٍ قَدْ شَاعُوا
65- مُجَاهِدٌ ، عَطَا ، سَعِيدٌ ، عِكْرَمَةُ وَالْحَسَنُ ، الْأَسْوَدُ ، زُرٌّ ، عَلْقَمَةُ
66- كَذَاكَ مَسْرُوقٌ ، كَذَا عَبِيدَةُ رُجُوعٌ سَبْعَةٌ لَهُمْ لَا بَدَّهُ

العقد الثالث ما يرجع إلى الأداء

وهي ستة أنواع

النوع الأول والثاني : الوقف ، والابتداء

- 67- وَالْإِبْتِدَاءُ بِهِمْزٍ وَصَلٍ قَدْ فَتْنَا وَحُكْمُهُ عِنْدَهُمْ كَمَا تَسْنَا
68- مِنْ فُتِحَ ، أَوْ مِنْ حُسْنٍ ، أَوْ تَمَامٍ أَوْ اِكْتِفَاءً بِحَسَبِ الْمَقَامِ
69- وَبِالسُّكُونِ قَفٌّ عَلَى الْمُحَرَّكَهْ وَزَيْدُ الْأَشْمَامِ لِضْمِّ الْحَرَكَةِ
70- وَالرَّوْمُ فِيهِ مِثْلُ كَسْرِ أَصْلًا وَالْفَتْحُ دَانَ عَنْهُ حَتْمًا حُظْلًا
71- فِي الْهَاءِ الَّتِي بِالتَّاءِ رَسْمًا خُلْفُ وَ وَيُكَنَّ لِلْكِسَائِيِّ وَقَفُ
72- مِنْهَا عَلَى الْبَاءِ ، وَابُو عمرو على كَافٍ لَهَا ، وَبَعْضُهُمْ قَدْ حَمَلَا
73- وَوَقَفُوا بِلَامِ نَحْوِ : { مَالٍ } هَذَا الرَّسُولِ { مَا عَدَا الْمَوَالِي
74- السَّابِقِينَ فَعَلَى مَا وَقَفُوا وَشَبِهُ دَا الْمِثَالِ نَحْوَهُ فُقُوا

النوع الثالث : الإمالة

- 75- حَمَزَةٌ وَالْكِسَائِيُّ قَدْ أَمَلَا مَا الْيَاءُ أَصْلُهُ اسْمًا أَوْ أَفْعَالًا
76- أَتَى بِمَعْنَى كَيْفَ مَا بِالْيَاءِ رُسِمَ حَتَّى إِلَى لَدَى عَلَى زَكَى النَّزْمِ
77- إِخْرَاجُهَا سِوَاهُمَا لَمْ يُمِيلِ إِلَّا بِبَعْضٍ لِمَحَلِّهَا اِعْدِلِ

النوع الرابع : المدُّ

- 78- نَوْعَانِ مَا يُوصَلُ ، أَوْ مَا يُفْصَلُ وَفِيهِمَا حَمَزَةٌ ، وَرَشٌّ أَطْوَلُ
79- فَعَاصِمٌ ، فَبَعْدَهُ ابْنُ عَامِرٍ مَعَ الْكِسَائِيِّ ، فَأَبُو عَمْرٍو حَرَى
80- وَحَرْفَ مَدٍّ مَكَّنُوا فِي الْمُتَّصِلِ طُرًّا ، وَلَكِنْ خَلْفَهُمْ فِي الْمُتَّفَصِلِ

النوع الخامس : تخفيف الهمز

- 81- نَقَلُ فَاِسْقَاطُ وَإِبْدَالُ بِمَدٍّ مِنْ جِنْسٍ مَا تَلْتَهُ كَيْفَمَا وَرَدَ
82- نَحْوُ أُنَيْنَا فِيهِ تَسْوِيلٌ فَقَطُّ وَرُبَّ هَمْزٍ فِي مَوَاضِعٍ سَقَطَ
83- وَكُلُّ ذَا بِالرَّمْزِ وَالْإِيْمَاءِ إِذْ بَسَطُهَا فِي كُتُبِ الْقُرَاءِ

النوع السادس : الإدغام

- 84- فِي كَلِمَةٍ أَوْ كَلِمَتَيْنِ إِنْ دَخَلَ حَرْفٌ بِمِثْلِ هُوَ الْإِدْغَامُ يَقْلُ
85- لَكِنْ أَبُو عَمْرٍو بِهَا لَمْ يُدْغِمَا إِلَّا بِمَوْضِعَيْنِ نَصًّا عَلِمَا

العقدُ الرَّابِعُ ما يرجع إلى الألفاظِ

وهي سبعة :

النوعُ الأول والثاني : العَرِيبُ والمُعَرَّبُ

- 86- يُرْجَعُ لِلنَّقْلِ لَدَى الْعَرِيبِ مَا جَاءَ كَالْمِشْكَاهِ فِي التَّعْرِيبِ
87- أَوْاهُ ، وَالسَّجَلُ ، ثُمَّ الْكِفْلُ كَذَلِكَ الْقِسْطَاسُ وَهُوَ الْعَدْلُ
88- وَهَذِهِ وَنَحْوَهَا قَدْ أَنْكَرَا جُمُهورُهُمْ بِالْوُفْقِ قَالُوا : إِحْدَرَا

النوع الثالث : المَجَازُ

- 89- مِنْهَا اخْتِصَارُ الْحَذْفِ ، تَرْكُ الْخَبَرِ وَالْفَرْدُ جَمْعٌ إِنْ يُجْزَى عَنْ آخِرِ
90- وَاحِدُهَا مِنَ الْمُتَنَّى وَالَّذِي عَقَلَ عَنْ صِدِّ لَهُ أَوْ عَكْسُ ذِي
91- سَبَبِ التَّفَاتِ التَّكْرِيرُ زِيَادَةٌ ، تَقْدِيمٌ ، أَوْ تَأْخِيرُ

النوع الرابع : المشترك

- 92- فُرَّةٌ وَوَيْلٌ نَدٌّ وَالْمَوْلَى جَرَى تَوَابُّ الْعِي مُضَارِعٌ وَرَا

النوع الخامس: المترادف

- 93- مِنْ ذَاكَ مَا قَدْ جَاءَ كَالْإِنْسَانِ وَبَشَرَ فِي مُحْكَمِ الْقُرْآنِ
94- وَالْبَحْرِ وَالْبَيْمِ ، كَذَا الْعَذَابِ رَجِسٌ وَرَجَزٌ جَاءَ يَا أَوَّابُ

النوع السادس : الاستعارة

- 95- وَهِيَ تَشْبِيهُ بِلَا أَدَاةٍ وَذَاكَ كَالْمَوْتِ وَ كَالْحَيَاةِ
96- فِي مُهَيِّدٍ وَضَدِّهِ كَمَثَلٍ هَدَّيْنِ مَا جَاءَ كَسَلُخِ اللَّيْلِ

النوع السادس : الإستعارة . والسابع : التشبيه .

النوع السابع : التشبيه

- 97- وَمَا عَلَى اشْتِرَاكِ أَمْرٍ دَلَالًا مَعَ غَيْرِهِ التَّشْبِيهُ حَيْثُ حَلًّا
98- وَالشَّرْطُ هَهُنَا اقْتِرَانُهُ مَعَ آدَاتِهِ وَهُوَ كَثِيرٌ وَقَعَا

العقد الخامس ما يرجع إلى مباحث المعاني المتعلقة بالأحكام

وهو أربعة عشر نوعاً

النوع الأول : العام الباقي على عموميه

- 99- وَعَزَّ إِلَّا قَوْلُهُ : { وَاللَّهِ } بِكُلِّ شَيْءٍ { أَيِ عَلِيمٍ ذَا هُوَ
100- وَقَوْلُهُ : { خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ } فَخُذُهُ دُونَ لَيْسَ

النوع الثاني والثالث : العام و المخصوص و العام الذي أريد به المخصوص

- 101- وَأَوَّلُ شَاعٍ لِمَنْ أَقَاسَا وَالثَّانِ نَحْوُ يَحْسُدُونَ النَّاسَا
102- وَأَوَّلُ حَقِيقَةٍ ، وَالثَّانِي مَجَازُ الْفَرْقِ لِمَنْ يُعَانِي
103- فَرِيقَةُ الثَّانِي تُرَى عَقْلِيَّةً وَأَوَّلُ قَطْعًا تُرَى لَفْظِيَّةً
104- وَالثَّانِ جَازٌ أَنْ يُرَادَ الْوَاحِدُ فِيهِ وَأَوَّلٌ لِهَذَا فَاقِدٌ

النوع الرابع ما خص منه بالسنة

- 105- تَخْصِيصُهُ بِسُنَّةٍ قَدْ وَقَعَا فَلَا تَمَلُّ لِقَوْلِ مَنْ قَدْ مَنَعَا
106- أَحَادِهَا وَغَيْرَهَا سِوَاءَ فَبِالْعَرَايَا خُصَّتِ الرِّبَا

النوع الخامس: ما خُصَّ به من السنَّة

- 107- وَعَزَّ لَمْ يُرْجَدْ سِوَى أَرْبَعَةٍ
كَأَيَّةِ الْأَصْوَابِ أَوْ كَالْجِزِيَّةِ
- 108- وَالصَّلَوَاتِ حَافِظُوا عَلَيْهَا
وَالْعَامِلِينَ ضُمَّهَا إِلَيْهَا
- 109- حَدِيثُ مَا أُبِينُ فِي أَوْلَاهَا
خُصَّ وَأَيْضًا خُصَّ مَا تَلَاهَا
- 110- لِقَوْلِهِ أَمَرْتُ أَنْ أُقَاتِلَا
مَنْ لَمْ يَكُنْ لِمَا أَرَدْتُ قَابِلًا
- 111- وَخَصَّتِ الْبَاقِيَةَ النَّهْيَ عَنِ
جِلِّ الصَّلَاةِ ، وَالزَّكَاةِ لِلْغَنِيِّ

النوع السادس: الْمُجْمَلُ

- 112- مَا لَمْ يَكُنْ بِوَاضِحِ الدَّلَالَةِ
كَالْقُرْءِ إِذْ بَيَّنَّهُ بِالْأَيَّةِ

النوع السابع: الْمُؤَوَّلُ

- 113- عَنْ ظَاهِرٍ مَا بِالِدَّلِيلِ نَزَلَا
كَالْيَدِ لِلَّهِ هُوَ اللَّذُّ أَوْلَا

النوع الثامن: المفهوم

- 114- مُوَافِقٌ مَنْطُوقُهُ كُفًّا
وَمِنْهُ ذُو تَخَالُفٍ فِي الْوَصْفِ
- 115- وَمِثْلُ ذَا شَرْطٍ وَغَايَةٍ عِنْدَ
وَنَبَأِ الْفَاسِقِ لِلْوَصْفِ وَرَدَ
- 116- وَالشَّرْطُ إِنْ كُنَّ أَوْلَاتِ حَمَلٍ
وَغَايَةٌ جَاءَتْ بِنَفْيِ جِلِّ
- 117- لِرُزُوجِهَا قَبْلَ نِكَاحِ غَيْرِهِ
وَكَالْتَّمَانِينَ لِعَدِّ أَجْرِهِ

النوع التاسع والعاشر: الْمُطْلَقُ وَالْمَقْيَدُ

- 118- وَحَمَلٌ مُطْلَقٌ عَلَى الضِدِّ إِذَا
أَمَكَّنَ فَالْحُكْمُ لَهُ قَدْ أُخِذَا
- 119- كَالْقَتْلِ ، وَالظَّهَارِ حَيْثُ قَيَّدَتْ
أَوْلَاهُمَا مُؤَمَّنَةً إِذْ وَرَدَتْ
- 120- وَحَيْثُ لَا يُمَكَّنُ كَالْقَضَاءِ فِي
شَهْرِ الصِّيَامِ حُكْمُهُ لَا تَقْتَفِي

النوع الحادي عشر والثاني عشر: النَّاسِخُ وَالْمَنْسُوخُ

- 121- كَمْ صَفَّوْا فِي دَيْنٍ مِنْ أَسْفَارِ
وَأَشْتَهَرَتْ فِي الضَّخْمِ وَالْإِكْتَارِ
- 122- وَنَاسِخٌ مِنْ بَعْدِ مَنْسُوخٍ أَتَى
تَرْتِيبُهُ إِلَّا الَّذِي قَدْ نَبَّأَا
- 123- مِنْ آيَةِ الْعِدَّةِ لَا يَجِلُّ
لَكَ النَّسَاءُ صَحَّ فِيهِ النَّقْلُ
- 124- وَالنَّسْخُ لِلْحُكْمِ أَوْ لِلتَّلَاوَةِ
أَوْ بِهِمَا ، كَأَيَّةِ الرِّضَاعَةِ

النوع الثالث عشر والرابع عشر:

المعمولُ به مُدَّةٌ معيَّنةٌ ، وما عَمَلَ به واحدٌ

- 125- كَأَيَّةِ النَّجْوَى الَّذِي لَمْ يَعْمَلِ مِنْهُمْ بِهَا مُدُّ نَزَلَتْ إِلَّا عَلَيَّ
126- وَسَاعَةً قَدْ بَقِيَتْ تَمَامًا وَقِيلَ : لا ، بَلْ عَشْرَةٌ أَيَّامًا

العقد السادس ما يرجع إلى المعاني المتعلقة بالألفاظ

وهي ستة

النوع الأول والثاني : الفصل والوصل

- 127- الفَصْلُ والوَصْلُ وفي المَعَانِي بَحَثُهُمَا وَمِنْهُ يُطْلَبَانِ
128- مِثَالُ أَوَّلٍ إِذَا خَلُّوا إِلَى آخِرِهَا وَذَلِكَ حَيْثُ فُصِّلَا
129- مَا بَعْدَهَا عَنْهَا وَتِلْكَ اللهُ إِذْ فُصِّلَتْ عَنْهَا كَمَا تَرَاهُ
130- وَإِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ فِي الْوَصْلِ وَالْفَجَارِ فِي جَحِيمٍ

النوع الثالث والرابع والخامس: الإيجاز والإطناب والمساواة

- 131- وَلكُمُ الْحَيَاةُ فِي الْقِصَاصِ قُلٌّ مِثَالُ الْإِيجَازِ وَلَا تَخْفَى الْمُثَلُّ
132- لِمَا بَقِيَ كـ{ لَا يَحِينُ الْمَكْرُ } وَلِكَ فِي إِكْمَالِ هَذِي أَجْرٌ
133- نَحْوُ { أَلَمْ أَقُلْ لَكَ } الْإِطْنَابُ وَهِيَ لَهَا لَدَى الْمَعَانِي بَابٌ

النوع السادس: القصر

- 134- وَذَلِكَ فِي الْمَعَانِ بَحَثُهُ كـ { مَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ } عُلِمَا

الخاتمة اشتملت على أربعة أنواع:

الأسماء ، والكنى ، والألقاب ، والمبهمات

أسماء الأنبياء

- 135- إِسْحَاقُ ، يُوسُفُ ، وَلُوطُ ، عِيسَى هُودٌ ، وَصَالِحٌ ، شُعَيْبٌ ، مُوسَى
136- هَارُونُ ، دَاوُدُ ، إِبْنُهُ ، أَيُّوبُ نُو الْكِفْلِ ، يُونُسُ ، كَذَا يَعْقُوبُ
137- آدَمُ ، إِدْرِيسُ ، نُوحٌ ، يَحْيَى وَالْيَسْعُ ، إِبْرَاهِيمُ أَيْضاً إِلِيَا
138- وَزَكَرِيَّا أَيْضاً أَسْمَاعِيلُ وَجَاءَ فِي مُحَمَّدٍ تَكْمِيلُ

أَسْمَاءُ الْمَلَائِكَةِ

- 139- هَارُوتُ ، مَارُوتُ وَجِبْرَائِيلُ
فَعِيدٌ ، السَّجَلُ ، مِيكَائِيلُ
- 140- نُفَسَانُ ، نُبَّعٌ ، كَذَا طَالُوتُ
أَسْمَاءُ غَيْرِهِمْ ، وَالْكُنَى ، وَالْأَلْقَابُ
- 141- وَمَرْيَمُ ، عِمْرَانُ أَيُّ أَبُوهَا
إِبْلِيسُ قَارُونُ كَذَا جَالُوتُ
- 142- مِنْ غَيْرِ زَيْدٍ مِنْ صِحَابِ عَزَا
أَيْضاً كَذَا هَارُونُ أَيُّ أَخُوهَا
- 143- كَنَى أَبَا لَهَبٍ ، الْأَلْقَابُ
ثُمَّ الْكُنَى فِيهِ كَعَبْدِ الْعُرَى
- 144- وَإِسْمُهُ إِسْكَندَرُ ، الْمَسِيحُ
قَدْ جَاءَ ذُو الْقَرْنَيْنِ يَا أَوَّابُ
- 145- فِرْعَوْنُ ذَا الْوَلِيدُ ، ثُمَّ الْمُبْهَمُ
عِيسَى ، وَذَا مِنْ أَجْلِ مَا يَسِيحُ
- 146- إِيمَانُهُ وَإِسْمُهُ جِرْقِيلُ
مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ الَّذِي قَدْ يَكْتُمُ
- 147- أَعْنِي الَّذِي يَسَعَى اسْمُهُ حَبِيبُ
وَمَنْ عَلَى يَاسِينَ قَدْ يُحِيلُ
- 148- وَهُوَ قَتَى مُوسَى لَدَى السَّفِينَةِ
وَيُوشَعَ بَنُ نُونٍ يَا لَيْبُ
- 149- كَالْبُ مَعَ يُوشَعَ أُمُّ مُوسَى
وَمَنْ هُمَا فِي سُورَةِ الْمَائِدَةِ
- 150- وَمَنْ هُوَ الْعَبْدُ لَدَى الْكَهْفِ الْخَضِرُ
يُوحَانِدُ اسْمُهَا كُفَيْتِ التُّوسَا
- 151- أَعْنِي الْعَلَامُ وَهُوَ حَيْسُورُ الْمَلِكِ
وَمَنْ لَهُ الدَّمُ لَدَيْهَا قَدْ هِيرُ
- 152- هُدُدٌ ، وَالصَّاحِبُ لِلرَّسُولِ فِي
فِي قَوْلِهِ: {كَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ}
- 153- إِطْفِيرُ الْعَزِيزُ ، أَوْ قَطْفِيرُ
عَارٍ هُوَ الصَّدِيقُ أَعْنِي الْمُتَّقِي
- 154- وَكَأَدُ أَنْ يَسْتَوْعِبَ التَّحْبِيرُ
وَمُتْهِمْ وَرُودُهُ كَثِيرُ
- 155- فَهَاكْهَا مَنِّي لَدَى قُصُورِي
جَمِيعَهَا فَاقْصِدْهُ يَا نَحْرِيرُ
- 156- إِلَّا إِذَا بَخَلَّ ظَفَرْنَا
وَلَا تُكُنْ بِحَاسِدٍ مَعْرُورِ
- 157- وَوَجِبَتْ مِنْ بَعْدِ ذَا صَلَاتِي
فَأَصْلِحِ الْفَاسِدَ إِنْ قَدِرْنَا
- 158- وَصَحْبِهِ مُعَمَّمًا أَنْبَاعَهُ
عَلَى النَّبِيِّ وَاللَّهِ الْهُدَاةِ
- عَلَى الْهُدَى إِلَى قِيَامِ السَّاعَةِ

Sened İle İlgili Mevzular (مَا يَرْجَعُ إِلَى السَّنَدِ): Mütevâtir, âhâd, şâzz, Hz. Peygamber'den vârid olan kıraatler, tabiûn ve sahabeden meşhur huffâz ve râviler ile ilgili mevzular ele alınmıştır.³⁵

Edâ (okuma) İle İlgili Mevzular (مَا يَرْجَعُ إِلَى الْأَدَاءِ): Vakıf, ibtidâ, imâle, medd, tahfîf-i hemze ve idğâm konuları zikredilmiştir.³⁶

Lâfızlarla İlgili Mevzular (مَا يَرْجَعُ إِلَى الْأَفْظِ): Ğarîb, mu'arreb, mecâz, müşterek, muterâdif, isti'âre ve teşbîh kavramları ele alınmıştır.³⁷

Ahkâm'a Muteallik Mana İle ilgili Mevzular (مَا يَرْجَعُ إِلَى مَبَاحِثِ الْمَعَانِي الْخَامِسِ) (المتعلقة بالأحكام): Umum üzere kalan âmm, mahsûs âm, maksadı husûs âmm, sünnetle tahsis edilenler, sünnetten tahsis edilenler, mücmel, müevvel, mefhûm, mutlak ve mukayyed, nâsîh ve mensûh, muayyen bir müddete kadar kendisi ile amel edilenler ve sadece bir kişinin amel ettiği mesele zikredilmiştir.³⁸

Lafızlara Muteallik Mana İle ilgili mevzular (مَا يَرْجَعُ إِلَى الْمَعَانِي الْمُتَعَلِّقَةِ) (بالألفاظ): Fasıl ve vasıl, îcâz, itnâb, musâvât ve kasr ele alınmıştır.³⁹

Hâtîme (الْخَاتِمَةُ): İsim, künye, lakab, mubhemât, peygamber isimleri, melek isimleri ve bunların dışında kalan isimler zikredilmiştir.⁴⁰

5. Manzume Üzerine Yazılan Şerhler

Bir metnin ehemmiyeti, üzerine yapılmış şerh, haşiye ve ta'liklerden anlaşılır. Zemahşerî ve Beydâvî tefsîrleri üzerine yazılmış şerh, haşiye ve ta'liklerin çokluğu bu tefsirlerin önemini gösterir.⁴¹ Zemzemî manzumesi ile ilgili şerh ve haşiyelerin yazılması da manzumeye olan ilgiyi ortaya koyar. Buradan hareketle Zemzemî'nin *Manzumetun fi't-Tefsîr* adlı manzûmesine yazılan şerhleri ve haşiyeleri şu şekilde ele almak mümkündür:

a. Nehcu't-Teyşîr Şerhu Menzumeti'z-Zemzemî fi Usûli't-Tefsîr

Seyyid Muhsin b. 'Alî b. Abdurrahmân el-Musâvî el-Hadremî tarafından kaleme alınmıştır. 1905 yılında Endonezya'da nam salmış medreselerde okuyan Hadremî, 1922'de Mekke'ye yerleşmiştir. Burada meşhur ilim adamlarından da ders almıştır. Hadremî, 1935 yılında Mekke'de vefat etmiştir.⁴²

35) Bkz. 46-66. beyitler.

36) Bkz. 67-85. beyitler.

37) Bkz. 86-98. beyitler.

38) Bkz. 99-126. beyitler.

39) Bkz. 127-134. beyitler.

40) Bkz. 135-158. beyitler.

41) Tefsîr metinleri üzerine yazılan şerh, haşiye ve ta'lika ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Maden, Şükrü, "Tefsîrde Şerh Hâşiye ve ta'lika Literatürü", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, s. 183-220, Mart 2014.

42) 'Alevî Feydu'l-Habîr, Mukaddime kısmı, vâv (و) sayfası.

Bu şerh üzerine iki hâşiye yazılmıştır:

Bunlardan birincisi, Seyyid ‘Alevî b. Abbâs b. Abdulazîz b. Muhammed el-Mâlikî’nin kaleme aldığı *Feydu’l-Habîr ve Hulâsetu’t-Takrîr* isimli haşiyedir. ‘Âlevî’nin bu haşiye dışında birçok te’lifatı daha bulunmaktadır.⁴³ Küçük yaşta Kur’ân ezberleyen Seyyid ‘Alevî, Mescid-i Haram’ın tanınmış âlimlerinin ders verdiği Medresetu’l-Fellâh’a yerleşmiştir. Binleri bulan ders halkalarında özellikle sömürge kâbusu yaşayan Endonezya’dan gelen talebelerin yetişmesine vesile olmuştur. Toplumsal sorunların çözümü çerçevesinde Suûdi radyosunda dini programlar sunmuştur.⁴⁴

‘Alevî’nin “*Feydu’l-habîr ve hulâsetu’t-takrîr*” adlı hâşiyesini neşreden yayıncı kuruluş, Zemzemî’nin metnini sayfanın üst kısmına; Musâvî’nin şerhini hemen altına; *Feydu’l-habîr* adlı hâşiyeyi şerhin altına; Muhammed Yâsin el-Fâdânî’nin hâşiyesini sayfanın en alt kısmına yerleştirerek tümünü birlikte görme ve karşılaştırma imkânını sunmuştur. Bu dört eser, düz çizgi ile birbirinden ayırt edilmiştir. Eser, 203 sayfadan oluşmaktadır. On üç sayfalık mukaddimeyi kaleme alan Mekkeli müderris Seyyid Ahmed b. Yûsuf, her dört çalışmanın müellifi olan Zemzemî, Muhsin Musâvî, Seyyid ‘Alevî ve Fâdânî’nin hayatını zikretmiş; müellifleri tanıtarak okuyucu bilgilendirilmiştir.

İkincisi ise, Muhammed Yâsin el-Fâdânî el-Mekkî’nin (ö. 1411/1990) hâşiyesidir. 1337/1918’de Mekke’de dünyaya gelen Fâdânî, burada meşhur ilmî şahsiyetlerden ders almıştır. Mescid-i Haram’da ders vermeye başlayan ve altmışın üzerinde eser veren Fâdânî,⁴⁵ toplumsal sorunlara bigâne kalmamıştır. Özellikle kız çocuklarının zorunlu eğitime tabi tutulması bağlamında başta Mekke şehri olmak üzere Suudi Arabistan’da kız öğrencilere has okulların açılmasına öncülük etmiştir.⁴⁶

b. et-Teysîr Şerhu Manzumeti’t-Tefsîr.

Şeyh Muhammed Yahyâ Âmân tarafından kaleme alınmış bir şerhtir. Bu şerh Mısır’da 1355/1936 yılında Mustafa Muhammed adlı matbaada neşredilmiştir.

c. Teysîrü’l-‘Asîr min ‘Ulûmi’t-Tefsîr

Moritanyalı hadîs âlimi Muhammed Habîbullah Şinkîtî, (ö. 1878-1944) Zemzemî’nin tefsir usulüyle ilgili manzum eserine *Teysîrü’l-‘asîr min ‘ulûmi’t-tefsîr* adıyla şerh yazmış, daha sonra bu şerhi *Takrîbü’t-teysîr min ‘ulûmi’t-tefsîr* ismiyle muhtasar hâle getirmiştir.⁴⁷

43) ‘Alevî *Feydu’l-Habîr*, Mukaddime kısmı, kef (ك) sayfası.

44) ‘Alevî *Feydu’l-Habîr*, Mukaddime kısmı, hâ (ح) sayfası.

45) ‘Alevî *Feydu’l-Habîr*, Mukaddime kısmı, mîm (م) sayfası.

46) ‘Alevî *Feydu’l-Habîr*, Mukaddime kısmı, nûn (ن) sayfası.

47) Özşenel, Mehmet, “*Muhammed Habîbullah Şinkîtî*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XXXIX, s. 174.

6. Manzume İle İlgili Diğer Şerhler:

Sosyal medyanın yoğun kullanıldığı günümüzde birçok çalışmanın seslendirilerek internet ortamına aktarıldığı bazen de görüntü eşliğinde paylaşıldığı bir gerçektir. Zemzemî'nin usûlu't-tefsîr ile ilgili manzûmesi üzerine bir kısım ilim adamının sosyal medya vasıtasıyla şerh çalışmalarına vakıf olduk. Ulaşabildiğimiz çalışmaları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Şeyh Abdulkerîm el-Hudeyr'in yazmış olduğu ve internet ortamında ses kaydının yer aldığı şerhtir.⁴⁸
- Şeyh Ahmed b. Omer el-Hâzimî'nin seslendirdiği ve on beş ders halinde sosyal medyada ses kaydının bulunduğu şerhtir.⁴⁹
- Dr. Muhammed Tâhir el-Hâşimî'nin ders halkası şeklinde beş oturumla yapmış olduğu şerhtir.⁵⁰
- Dr. Abdurrahim Âyet'in hazırladığı ve on üç ders halinde televizyonda seslendirdiği şerhtir.⁵¹

7. Manzume'nin Değerlendirmesi

Zemzemî, usûl-i tefsir ile ilgili çalışmasını İmâm Suyûtî'nin *en-Nukâye* adlı kitabını esas alarak yazdığını manzumesinin başında ifade etmiştir. Malum olduğu üzere *en-Nukâye*, on dört ilimden oluşmaktadır. Bunlar, Usûlu'd-Dîn, İlmü't-Tefsîr, İlmü'l-Hadîs, Usûlu'l-Fıkh, Ferâiz, Nahiv, Tasrîf, Hatt, Me'ânî, Beyân, Bed'î, Teşrîh, Tıb Tasavvuf ilmidir.⁵² Daha sonra İmâm Suyûtî, bu eserini *İtmâmu'd-dirâye likırâeti'n-nikâye* adıyla şerh etmiştir.⁵³

Suyûtî'nin *en-Nukâye* adlı eseri üzerine farklı çalışmaların yapılmış olduğu yapılan araştırmalarda görülmektedir: Bunlardan birincisi, Şeyh Mahmud b. Abdulkhak es-Senbâtî eş-Şâfiî'nin (ö. 995/1586) “*Revdatu'l-mefhûm fî nazmi nikâyeti'l-'ulûm*” adlı manzumesidir.⁵⁴

İkincisi, Batı Afrikalı İslâm âlimi Ebû Muhammed Abdillâh b. Muhammed b. Osmân Fûdî el Mağribî'nin (ö. 1245/1829) “*el-Miftâh li't-tefsîr*” adlı manzumesidir. Bu manzu-

48) Bkz: <https://archive.org/details/kodair-zamzami-olom-koran> adresinden 30 Eylül 2015'te alınmıştır.

49) <https://www.youtube.com/watch?v=KE2ANPKoae4> adresinden 30 Eylül 2015'te alınmıştır.

50) <https://www.youtube.com/watch?v=-ODVC6GWR7g> adresinden 30 Eylül 2015'te alınmıştır.

51) <https://www.youtube.com/watch?v=2VAMvSAAquc> adresinden 30 Eylül 2015'te alınmıştır.

52) Bkz. es-Suyûtî, “*en-Nukâye fî erbaate 'aşera 'ilmâ*”, *Mecelletu Katri'n-Nedâ*, thk: Fâyiza Abbâs Kâzım el-İdrîsî, yıl: 3, S. 9, ss. 339-442, 1432/2012.

53) es-Suyûtî, “*en-Nukâye*”, s. 339-442.

54) es-Senbâtî, Şeyh Mahmud b. Abdulkhak eş-Şâfiî, *Revdatu'l-mefhûm fî nazmi nikâyeti'l-'ulûm*, Mektebetu'l-ezheriyye, mahtût eser, Varak No: 61. (Mahtût eserin PDF'si için bkz. <http://www.alukah.net/library/0/68217> adresinden 02 Aralık 2015'te alınmıştır.)

me, Suyûtî’nin *en-Nukâye* ile *el-İtkân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân* adlı kitaplarını esas alan⁵⁵ ve bin beyitten oluşan elfiyedir.⁵⁶

Kâtîp Çelebî (ö. 1067/1657), 963/1555 yılında vefat eden Abdurraûf ez-Zemzemî el-Mekkî’nin *en-Nukâye* üzerine bir manzume yazdığını zikretmiştir. Ayrıca bu manzume üzerine Mansûr et-Tabelâvî’nin de *Menhecu’t-teysîr ilâ ‘ilmi’t-tefsîr* adıyla şerh yazdığını bildirmiştir.⁵⁷

Cizreli Nakşî şeyhi Muhammed Nurullah Seydâ’nın (ö. 1406/1986) kaleme aldığı *Usûlu’t-Tefsîr* risâlesinde⁵⁸ Suyûtî’nin *en-Nukâye* adlı metnini esas aldığı anlaşılmaktadır. Zira Seydâ ismen *Nukâye*’den bahsetmemişse de ele aldığı mevzulardan hareketle kaynağının *Nukâye* olduğu görülmektedir.⁵⁹

Zemzemî’nin manzumesi sade ve kolay bir üslûba sahip olması sebebiyle hicrî onuncu asırdan günümüze kadar yüzyıllarca ezberlenmiş; üzerine şerh ve haşiyeler yazılmıştır.

Müfessir olma vasfının yanında edebî kişiliği ile de bilinen Zemzemî, manzûmenin girişinde *فَهذِهِ مِثْلُ الْجِمَانِ عَفْدٌ* ifadesi ile teşbih-i belîğ⁶⁰ sanatını kullanmıştır. Zemzemî burada “bu meseleler gümüşten mamul tanelere benzer” demek sûretiyle manzumesini medh etmiş, daha çok kişinin bundan faydalanmasını temin etmek istemiştir.⁶¹

Zemzemî, manzumesinin son dört beytinde⁶² eksikliklere rağmen manzumeyi tamamladığını, hased edilmemesi gerektiğini, eksik bir şeyle karşılaşıldığı takdirde yapabiliyorsa yanlış sahih olanla değiştirmesini talep etmiştir. Manzûmenin sonunda müellif, Hz. Peygamber’e, âline, ashabına ve tabiûna salât ve selâm getirmenin vacip olduğunu belirterek tamamlamıştır. Böylelikle manzûmenin girişi ile manzûmenin sonunun aynı hususları içermiş olması, manzum eserdeki bütünlüğü ortaya koymaktadır. Risâlenin tefsîr usûlü ile ilgili olması sebebiyle Zemzemî, manzûmesine bir ismi de *Furkân* olan *Kur’ân*’ı Hz. Peygamber’e vahyeden Allah’ı yücelterek başlamıştır.⁶³

55) Mûsâ, Süleyman, “*İbn Fûdî*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XIX, s. 494.

56) Fûdî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Osmân el Mağribî, *el-Miftâh li’t-tefsîr*, Abdurrahmân b. Mu’âdâ eş-Şihri mahtutâtı, 1413/1993, s. 33. (Abdurrahmân b. Mu’âdâ eş-Şihri’ye ait Mahtutâtın PDF’si bkz. <http://www.alukah.net/alfyah.rar> adresinden 03 Ekim 2015’te alınmıştır.)

57) Çelebi, Kâtib, *Keşfu’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, 2/1970, Dâr İhyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, Beyrût trs.

58) Seyda, Muhammed Nurullah, “*Usûlu’t-tefsîr*”, *Sahîfetul-irşâdi’s-sâlise fi’l-usûli’s-selâse*, Kamışlı, 1389/1969.

59) Aktaş, Mehmet Nurullah, “*Şark Medreselerinin İhya Teşebbüslerinde Muhammed Nurullah Seyda el-Cezerî Ve “Usûlu’t-Tefsîr” Adlı Risâlesi*”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Spring II 2015, sayı: 34, s. 171-185.

60) Teşbih-i belîğ: Teşbih edatı ve teşbih yönü hazfedilmiş teşbih sanatıdır. (el-Cârim, Ali, Emîn, Mustafa, *el-Belâğetu’l-vâdha*, s. 25, trs., yy.)

61) ‘Alevî, *Feydu’l-Habîr*, s. 7.

62) Bkz: 155-158. beyitler.

63) Bkz: 1-2. beyitler.

C. Manzume-Nukâye Mukayesesi

Zemzemî'nin manzumesi ile Suyûtî'nin *en-Nukâye* adlı tefsir usûlü çalışması karşılaştırıldığında Zemzemî'nin Nukâye'yi ne derece esas aldığı görme imkânı olacaktır:

1. Tefsir ilminin tanımı kısmında Zemzemî, *en-Nukâye*'nin bir mukaddime ve elli beş neviden oluştuğu bilgisine ek olarak konuları altı ana başlık ve bir hâtime'den oluştuğunu zikretmiştir. Burada Zemzemî, her ne kadar Nukâye'nin özetini vermeye çalıştığını belirtmişse de⁶⁴ konuları sistematik olarak verdiği önemi ortaya koymuştur.
2. Zemzemî, sûre kavramının tanımını yaparken⁶⁵ *en-Nukâye*'de geçen “tevkîfî” olma kaydını⁶⁶ zikretmemiştir.
3. Suyûtî, fâdil ile mefdul ıstılahların tanımını yaparken⁶⁷ Zemzemî, bu kavramlara örnek getirmekle iktifa etmiştir.⁶⁸
4. Örneklere bakıldığında Zemzemî'nin manzumesinin bazen açıklayıcı bilgiler içerdiği görülmektedir. Meselâ, Suyûtî, Nukâye'de leyâlî âyetlere örnek verirken *وَآيَةُ الْقِبْلَةِ أَيُّ { فَوَل } وَآيَةُ الْقِبْلَةِ* ifadesini kullanmışken⁶⁹ Zemzemî, { فَوَل } beyti ile⁷⁰ kible âyetinden hangi âyetin kastedildiğini âyet metninin ilk kelimesi olan “fevelli” lafzını zikretmek sûretiyle açıklayıcı bilgi vermiştir. Bazen de Zemzemî, Nukâye'de zikredilen örnekleri nazım gereği, manzumesine alamamıştır. Meselâ rüyada nâzil olan âyetlere Kevser sûresini örnek olarak zikrederken⁷¹ Zemzemî, bununla ilgili bilgi vermekle yetinerek⁷² Kevser sûresi örneğini vermemiştir. Lâkin Zemzemî, meseleyi rüyanın vahiy oluşu bağlamında ele almış, “enbiyâ rüyaları”nın hak olduğu bilgisini⁷³ de paylaşmıştır.
5. Mekke ve Medine'de nâzil olan ilk âyetlere örnekler vermekle iktifa eden Suyûtî'nin aksine Zemzemî, örneklere ek olarak ilk nâzil olan âyet ve sûreler konusundaki farklı görüşleri⁷⁴ de zikretmiştir.

64) Bkz: 8-10. beyitler.

65) Bkz: 12. beyit.

66) es-Suyûtî, “*en-Nukâye*”, s. 29.

67) es-Suyûtî, “*en-Nukâye*”, s. 32.

68) Bkz:13-14. beyitler.

69) Bkz. es-Suyûtî, “*en-Nukâye*”, s. 31.

70) Bkz: 31. beyit.

71) es-Suyûtî, “*en-Nukâye*”, s. 32.

72) Bkz: 38. beyit.

73) Bkz: 38. beyit.

74) Bkz: 43-44. beyitler.

6. Zemzemî, vakıf ve ibtidâ başlığı altında Suyûtî’nin zikretmediği önemli bilgileri dizelere yansıtmıştır. Hemze-i vaslın hükmünü ele alırken vakfın kabih, hasen, tam ve kâfi olmak üzere dört kısmını da zikretmiştir.⁷⁵
7. Suyûtî, hemzenin tehffif gelişini dört başlık altında örnekleri zikretmeksizin kısaca tanımlarken Zemzemî, bunları zikretmiş ve bununla ilgili örnekler de vermiştir.⁷⁶ Ayrıca “كُلُّ ذَا بِالرَّمَزِ وَالْإِيمَاءِ إِذْ بَسَطُهَا فِي كُتُبِ الْقُرَّاءِ” beyti ile⁷⁷ tahfif-i hemze mevzusunu tafsilatlı anlatamadığını, dolayısıyla verilen bu bilgilerle meselelerin anlaşılamayacağını kurrâ kitaplarında ayrıntılı olarak ele alındığını belirtmiştir. Yeni başlayanlar için rumuz ve imâ gibi görülen meselelerin talebeleri ümitsizliğe sevk etmemesini ileriki okumalarda bunu aşacaklarını ifade etmiştir.
8. Suyûtî, “sünnetle tahsis edilenler” mevzusu ile ilgili kısaca bilgi verirken Zemzemî, meselenin daha iyi anlaşılması için رِبَاءِ خُصَّتْ الرِّبَاءِ beyti ile⁷⁸ ribânın arâyâ⁷⁹ ile tahsis edildiğini verdiği örnekle beyan etmiştir.
9. Nukâye’de “Ahkâm’a Muteallik Mana ile ilgili Mevzular” başlığı altında zikredilen *mubeyyen* mevzusu,⁸⁰ manzumede zikredilmemiştir.
10. Nukâye’de *mefhûm* kavramının çeşitleri ismen zikretmekle yetinilmiş iken Zemzemî, her bir çeşide misal getirerek⁸¹ konunun anlaşılmasını sağlamıştır.
11. Suyûtî yirmi beş peygamber ve dört melek isminin Kur’ân’da zikredildiğini ifade etmekle yetinmişken⁸² Zemzemî manzumesinde, bunları ismen tek tek saymıştır.⁸³

Sonuç

Manzum eserler, yazıldığı ilim dalı ile ilgili meselelerin ana hatlarıyla daha kolay zihinde tutulmasını sağlayan ve ezberleme olanağı yüksek olan metinlerdir. Yaklaşık on asırdır okutulan ve diğer İslâmî ilimlerde de yazılan manzumeler gibi ezberlenmesi kolay olan Zemzemî’nin manzumesi de bunlardan birisidir.

75) Bkz: 67-68. beyitler.

76) Bkz: 81-83. beyitler.

77) Bkz: 83 beyit.

78) Bkz: 76. beyit.

79) Arâyâ: İslâm hukukunda, belli bir miktar kuru hurmanın tahminen aynı miktardaki taze hurmayla değiştirilmesi demektir. (Ünal, Halit, “Arâyâ”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. III, s. 337).

80) es-Suyûtî, “*en-Nukâye*”, s.43.

81) Bkz: 114-117. beyitler.

82) es-Suyûtî, “*en-Nukâye*”, s. 45.

83) Bkz: 135-139. beyitler.

158 beyitten oluşan “*Manzumetun fit-Tefsîr*”, sade bir dille yazılmış, üzerine şerh ve haşiyeler yazılmıştır. Benzer şekilde sosyal medyada manzumenin seslendirildiği, şerhlerin yazıldığı ve bunlardan görüntülü olarak da kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu çalışmanın daha çok Mekke’de ve Uzakdoğu ülkelerinde yaygın bir şekilde okutulduğu ve üzerinde çalışmalar yapıldığı fark edilmiştir. Zemzemî’nin, tefsîr ilmi ile ilgili bu manzumesinin yanında farklı ilim dallarında yazdığı birçok eseri de bulunmaktadır.

Zemzemî, Suyûtî’nin en-Nukâye adlı eserini esas aldığını ve özetleyerek nazım haline getirdiğini belirtmiştir. İkisi karşılaştırıldığında Zemzemî’nin sadece özetlemekle kalmadığı, gerektiğinde açıklayıcı bilgiler verme cihetine de gittiği görülmektedir.

Kaynakça

- Acar, Halil İbrahim, “*İbn Ziyâd el-Gaysî*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XX, s.467-468.
- Akgündüz, Ahmet, “*Ebüsşuûd Efendi*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. X, s. 365-371.
- Aktaş, Mehmet Nurullah, “*Şark Medreselerinin İhya Teşebbüslerinde Muhammed Nurullah Seyda el-Cezerî ve “Usûlu’t-Tefsîr” Adlı Risâlesi*”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 34, Spring II 2015, s. 171-185.
- ‘Alevî b. Abbâs b. Abdulazîz el-Mâlikî, *Feydu’l-Habîr ve Hulâsetu’t-Takrîr*, 2. Baskı, Matba’u’tl-Cedîde, yy., 1380/1960.
- Bilge, Mustafa L., “*Şillî*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C.XXXIX, s.163-164.
- Bulut, Ali, “*Mansûr et-Tabelâvî, Hayatı, Eserleri ve “Nazmü’l-İstiâre” Adlı Manzûmesi*”, *İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası*, S. 23 (2013-2), s. 34.
- el-Cârim, Ali, Emîn, Mustafa, *el-Belâğetu’l-vâduha*, trs., y.y.
- Çelebi, Kâtip, *Keşfu’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, Dâr İhyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, 2/1970, Beyrût trs.
- Çiçek, Halil, *Şark Medreselerinin Serencâmu*, Beyan Yay., İstanbul, 2009.
- Durmuş İsmail, “*Muhammed*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C.XXX, s. 450-456.
- Durmuş İsmail, “*Şiir*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XXXIX, s.144-154.
- Durmuş İsmail, “*Nesir*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XXXIII, s. 6-8.
- İbnu’l-‘Îmâd, Ebü’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtu’z-Zeheb fî ahhâri men zeheb*, thk: Mahmud el-Arnâvût, Dâr İbn Kesîr, C. X, s. 558, Beyrût 1414/1993,
- Kallek, Cengiz, “*İbn Hacer el-Heytemî*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XIX, s. 531-534.

Koca, Ferhat, “*el-Manzûmetün-Neseftiyye*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XXVIII, ss. 34-35.

Koçkuzu, Ali Osman, “*el-Beykuniyye*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. VI, s. 68.

Maden, Şükrü, “*Tefsirde Şerh Hâşiye ve ta’lîka Literatürü*”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, s. 183-220, Mart 2014.

Mûsâ, Süleyman, “*İbn Fûdî*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XIX, s. 494-495.

Özcan, Nurgül, *Seyyid İbrâhim Hanîf’in “Siyer-i Nebî”si*, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2011, S. 23, s. 175.

Özşenel, Mehmet, “*Muhammed Habîbullah Şinkîfî*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XXXIX, s. 173-174.

Seyda, Muhammed Nurullah, “*Usûlu’i-tefsîr*”, *Sahîfetul-irşâdi’s-sâlise fi’l-usûli’s-selâse*, 1389/1969 Kamışlı.

es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân, “*en-Nukâye fî erba’ate ‘aşera ‘ilmâ*”, *Mecelletu Katri’n-Nedâ*, thk: Fâyıza Abbâs Kâzım el-İdrîsî, yıl. 3, S. 9, s. 339-442, 1432/2012.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, “*Recez*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XXXIV, s. 509-510.

Turan, Abdülbaki, “*el-Elfîyye*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. IX, s. 27-28.

Ünal, Halit, “*Arâya*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. III, s. 337

Yıldız, Musa, “*Abdülkâdir b. Muhammed et-Taberî*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. XXXIX, s. 312-313.

<http://www.alukah.net/alfyah.rar> adresinden 03 Ekim 2015’te alınmıştır.

<https://soundcloud.com/bahrainaudio/uajhwxvruf2a> adresinden 21 Temmuz 2014’te alınmıştır.

<https://archive.org/details/kodair-zamzami-olom-koran> adresinden 30 Eylül 2015’te alınmıştır.

<https://www.youtube.com/watch?v=kE2ANPKoae4> adresinden 30 Eylül 2015’te alınmıştır.

<https://www.youtube.com/watch?v=-ODVC6GWR7g> adresinden 30 Eylül 2015’te alınmıştır.

<https://www.youtube.com/watch?v=2VAMvSAAquc> adresinden 30 Eylül 2015’te alınmıştır.

<http://www.alukah.net/alfyah.rar> adresinden 03 Ekim 2015’te alınmıştır.

<http://www.alukah.net/library/0/68217> adresinden 02 Aralık 2015’te alınmıştır.

